

BATI SUDAN TARİHİNDEKİ ÖNEMLİ HAC YOLCULUKLARI VE ETKİLERİ (XIII-XIX. YÜZYILLAR)

THE IMPORTANT PILGRIMAGE JOURNEYS AND THEIR EFFECTS IN THE HISTORY OF WESTERN SUDAN (13th-19th CENTURIES)

Yıl 4, Sayı 1, ss.24-40.

Year 4, Issue 1, pp.24-40.

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 22.07.2023

Submitted: 22.07.2023

Kabul Tarihi: 14.01.2024

Accepted: 14.01.2024

DOI: 10.58851/africana.1328035

Atf Bilgisi / Reference Information

Musa, M. (2024). Batı Sudan Tarihindeki Önemli Hac Yolculukları ve Etkileri (XIII-XIX. Yüzyıllar), *Africana Dergisi*, 4 (1), 24-40. <https://doi.org/10.58851/africana.1328035>

Mudasiru MUSA

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, maikasaalam@gmail.com
ORCID: 0009-0006-3799-7723

Öz

Hız İbrahim'in Mekke topraklarında Kâbe'yi inşa etmesiyle birlikte Mekke hac merkezi olarak belirlenmiş ve bu topraklar kutsal kabul edilmiştir. Kâbe İslam'dan önceki süreçte putperestler için de önemli bir konumda idi. İslam'ın yayılmasıyla beraber Kâbe çevresindeki putperestliğin izleri de zamanla zayıflayıp yok olmuştur. İslam'ın temel prensiplerinden biri olan hac, Gerekli imkânlarla sahip bir Müslüman için ömründe bir kez gerçekleştirilmesi gereken kutsal bir görevdir. Bu görev ve ibadet bilinciyle Dünya'nın dört bir yanından inananlar, İslam'ın beşinci rüknü olan hac farızasını yerine getirmek için bu topraklara gelmiş ve asırlar boyu kesintiye uğramadan devam etmişlerdir. İslam tarihinde, Batı Afrika olarak bilinen bölge dâhil olmak üzere, hac yolculuklarıyla ilgili birçok örnek bulunmaktadır.

Batı Afrika, kutsal yolculuklarıyla öne çıkan bir bölge olmuştur. Tarih boyunca bu coğrafyanın önemli şahsiyetleri hac için hac yolculukları gerçekleştirmişlerdir. Sultanlar ve âlimler gibi önemli şahsiyetler 13-19. yüzyıllar arasındaki sınırlı imkânlarla meşakkatli hac yolculuklarına çıkarak bu kutsal görevin gelenekleştirilerek yaşatılmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır. Başta âlimler ve sultanlar gibi önemli şahsiyetlerin yaptıkları hac ibadetleri, Batı Sudan üzerinde derin izler bırakmıştır. Bu bölgede İslam'ın etkisiyle birlikte kutsal topraklara duyulan özlem ve bağlılık daha da güçlenmiştir. Bu çalışmanın amacı; Batı Sudan tarihinde 13.-19. yüzyıllar arasında hac farızasını eda etmek için o zamanın kısıtlı imkânlarında zahmetli yolculuklarla Mekke ve Medine'ye giden meşhur sultan ve âlimleri ve onların hac yolculuklarını gün yüzüne çıkarmaktır. Çalışmamızda bu şahsiyetlerin haclarının Batı Sudan üzerinde bıraktığı etkiye de ışık tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Batı Afrika, Batı Sudan, hac, sultan, âlim.

Abstract

Since Prophet Ibrahim's construction of the Kaaba in Mecca, the tradition of pilgrimage to the sacred lands has continued without interruption. This development, accompanying the rise of Islam, effectively eradicated remnants of idolatry surrounding the Kaaba. The pilgrimage, a fundamental pillar and obligation of Islam, to be fulfilled at least once in a lifetime by financially capable Muslims, has drawn believers from all corners of the globe to these sacred lands. This sacred duty, known as Hajj, stands as Islam's fifth pillar.

In Islamic history, there are numerous examples of pilgrimage journeys, including the region known as West Africa. West Africa has stood out as a region prominently associated with sacred journeys. Throughout history, significant figures from this geography have undertaken pilgrimage journeys for Hajj. Figures such as sultans and scholars, despite limited resources between the 13th and 19th centuries, embarked on arduous pilgrimage journeys, making important contributions to the tradition and preservation of this sacred duty. The Hajj performed by prominent figures, especially scholars and sultans, has

left a profound impact on West Sudan. The influence of Islam in this region has strengthened the longing and allegiance to the sacred lands. The aim of this study is to bring to light famous sultans and scholars from West Sudan's history who undertook the pilgrimage to Mecca and Medina despite the limited resources of their time. The significance of this article lies in revealing the challenging pilgrimage journeys undertaken by some West Sudanese sultans and scholars and their impact. Through our study, significant personalities who embarked on pilgrimage journeys will be introduced, shedding light on the traces they left on West Sudan. The scope of the study will be limited to presenting sultans and scholars who undertook pilgrimage journeys between the 13th and 19th centuries.

Keywords: West Africa, Western Bilad Sudan, pilgrimage, sultan, scholar.

STRUCTURED ABSTRACT

This article deals with an important topic of African Islamic history. Unfortunately, writers and researchers have not given this topic the right to research and write. This topic is centered on "the relationship of Africans with the Hajj throughout history". This study is of utmost importance because it is about one of the most important acts of worship for Muslims. This worship is a part of the hajj, which is considered one of the five pillars of Islam. Muslims in various parts of the world are doing everything they can from money, time and effort to perform this duty and visit the Kaaba. When we turn the pages of Islamic history, we find that the Africans and their Sultans have not lagged behind on the hajj at any era, but we find them in the first rows among those rushing to visit the tomb of the Prophet Muhammed and the holy places in Mecca and Medina. The history books have immortalized many names of those who made pilgrimages and performed great deeds on the way of this holy journey, when they arrived in Mecca and Medina, and while they were also there.

When one looks at the world map and the geographical location of West Africa from that map, it comes to mind that Muslims from this region in those times, I mean the 12th-19th centuries, it was impossible for them to go to Mecca to perform the Hajj due to the long distance and the danger of the road, especially if we know that many Muslim sultans who ruled countries relatively close to Mecca could not perform the Hajj due to political considerations and security concerns. But the Afars from West Africa wrote less heroic epics in this area. If anything, this indicates the strong relationship that Africans have with the Hajj as a religious ritual, and with Mecca and Medina as holy places for Muslims.

The topic of Hajj among Africans in West Africa is a big and very important topic that deserves to be addressed independently, by referring to the motives of Hajj among Africans and the effects it leaves on them before and after the Hajj, as well as touching on the results of this trip in religious, political and economic terms. But we see that the books that dealt with this topic did not talk about it radically and did not address it from various aspects, but rather talked about a certain period and a certain character in the framework of talking about some incidents that occurred in a certain period of time. Therefore, this article, in terms of covering these incomplete aspects, is considered one of the works that deal with this topic in a detailed and independent manner.

Through this study, it can be concluded that the role of Hajj trips in enriching the history and civilization of Islam, documenting and strengthening the bonds of brotherhood and love among Muslims is very large. Performing a pilgrimage is considered one of the most difficult and difficult tasks, especially in the Middle Ages. Because such a trip is fraught with road hazards, physical and mental exhaustion. This physical suffering and security concerns are shared by the Sultans, the rich, the poor and the common people. Indeed, the risks of this trip and its possible negative consequences for Sultans and Kings are much greater than for the general public and the poor, because the Sultans, besides physical exhaustion and security concerns on the pilgrimage route, their greatest fear is centered around power, because some people with political ambitions may be encouraged by the absence of the sultan from the capital of political decision to carry out a rebellion that may lead to things going wrong and a coup in the regime and the removal of the sultan from the throne. It is for these reasons that when we look at historical sources, many kings, Sultans and caliphs appear before us who could not perform the Hajj, despite being geographically closer to Mecca than Africans. Hence, it appears to the reader that the African kings and sultans who made

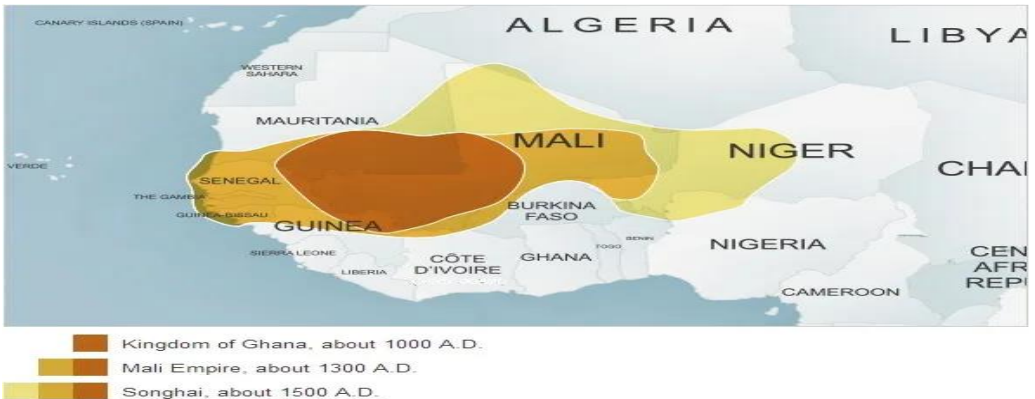
the trip to Mecca and Medina to perform the hajj is considered a great act of unparalleled courage and great sacrifice, because they know what the loss of power and rule could entail on this trip, yet they preferred to perform the Hajj and immortalize their names in the pages of history to remain in power and authority. This is what made "the subject of pilgrimage among Africans in past eras" a worthy subject of scientific research and academic works.

As a result of the sacrifices made by Africans in those centuries, the western Sudan region deserved to be among the places that witnessed the historical pilgrimage trips of many Sultans and Kings. One of the most important results of the Hajj trips was the strengthening of religious, political and cultural ties between the Islamic countries of western Sudan and other Islamic countries. In addition, the role of Hajj was very important and powerful in the significant spread of the Arabic language in this region, thus Arabic became the official language in administrative and commercial affairs during the reign of the Mali Empire and the Songay Empire. Because most of the pilgrims who went to Mecca for Hajj from western Sudan stayed there to seek knowledge. And these pilgrims, when they returned to their countries, brought with them a lot of Arabic books, and they also brought with them many scholars specializing in various scientific fields. Due to this cognitive and tourist movement that arose due to the Hajj, the centers of Islamic sciences became widespread and famous in western Sudan, especially in the 15th and 16th centuries.

Giriş

Afrika'nın Büyük Sahraaltı bölgeleri için Sudan adı ilk olarak Araplar tarafından kullanılmıştır (Mükaddim, 1425/2004, s. 41). Müslüman coğrafyacı ve tarihçiler tarafından 4./10. yüzyıl akabinde Atlantik Okyanusu'ndan, Afrika Büyük Sahra'nın güneyindeki Çad Gölü'ne kadar yer alan bölgeye Bilâdü's-Sudan (Kara Afrika) ismi verilmiştir (Şükrî, 1420/1999, s. 57). Bilâdü's-Sudan bölgesinin batısında bulunan ve bugünkü Batı Afrika adı ile tanınan Batı Sudan veya es-Sudanü'l-Garbî toprakları üzerinde Gana, Mali ve Songay (Songhai) devletleri kurulmuştur (Şükrî, 1420/1999, s. 59). Müslüman coğrafyacıların Sudan adını kullanmaları, öncelikle ten renginin dikkate alındığı görüşlere dayanmaktadır. Bu bakımdan Sudan adı, siyah renkli insanların yaşadığı bölgeyi belirtmektedir ve Mağrib'de (Kuzey Afrika) yaşayan beyaz tenli Berberi kabilelerinden ayırmak amacıyla kullanılmıştır (Şükrî, 1999, s. 59).

Tarih boyunca Batı Afrika için Sudan kavramı, bu bölgenin bugünkü bilinen ülkelere bölünmesinden önce kullanılmaktaydı. Batı Sudan olarak adlandırılan bölge üzerinde bugün Batı Afrika adı altında Benin, Burkina Faso, Cape Verde, Gambia, Gana, Gine, Gine-Bissau, Fildişi Sahili, Liberya, Mali, Moritanya, Nijer, Nijerya, Senegal, Sierra Leone ve Togo başta olmak üzere 5.112.903 km²'lik bir alanı kapsayan 16 ülke bulunmaktadır. Batı Afrika'nın nüfusu Aralık 2023 istatistiğine göre 445.297.858'dir (Worldometer, t.y.).

Harita 1: Batı Afrika'da kurulan Gana, Mali ve Songay devletlerinin siyasi haritası (Occidental Dissent, 2018).

Harita 2: Batı Afrika'nın günümüzdeki siyasi haritası (Istok, t.y.).

Bilâdü's-Sudan veya Kara Afrika üç ana bölgeye ayrılmıştır:

- Doğu Sudan; Nil Nehri ve Nube'nin (Nubia) güneyinde bulunan bölgeleri kapsamaktadır.
- Orta Sudan; Çad Gölü'nü ve çevresini içeren bölgedir.
- Batı Sudan: Senegal havzası, Gambia, Yukarı Volta ve Orta Nijer Nehri bölgelerini kapsayan bölgedir (Mükaddim, 1425/2004, s. 41).

a. Batı Sudanlılar İçin Haccın Ehemmiyeti

İslam'ın beş şartından biri olan hac farızası, genelde Müslümanlar için ve özelde Batı Sûdanlı Müslümanlar için büyük bir öneme sahip olması hasebiyle ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Batı Sudânlılar, bütün ibadetlere önem göstermek ile beraber hac ibadetine ayrı bir ehemmiyet vermektedirler. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu durum da şu birkaç sebebe dayanmaktadır:

1. Sudanlı Müslümanların, İslam dünyası ile İslam kardeşliği bağlarını güçlendirmesi açısından haccın rolü oldukça büyüktür. Ticaret, ilim talebi ve hac başta olmak üzere Müslüman ülkeleri Batı Sudan bölgesine bağlayan üç yol vardır (Şükri, 1999, s. 237).

2. İmkânlar açısından günümüzdeki şartlara kıyasla geçmişte ulaşım sıkıntılarından dolayı hac farızasını yerine getirmek ve kutsal toprakları ziyaret etmek oldukça zor bir işti.

3. Mekke ile Batı Sudan arasındaki mesafe; hacca gitmeyi isteyen Sudanlı bir Müslüman için aylarca hatta yıllarca sürecek binlerce kilometrelik yolu kat etmesini gerektiren oldukça zorlu bir yolculuktu.

4. Yolun meşakkati ve tehlikesi; o zamanlarda hac ibadetini ifa etmek isteyenlerin Afrika'daki Büyük Sahra'yı aşmış Mağrib'e (Kuzey Afrika), oradan da kutsal topraklara doğru seyahat etmek zorunda olmalarından kaynaklanmaktaydı. Büyük Sahra'dan hacca gitmek en tehlikeli hac yollarından biri sayılmaktaydı. Çünkü haydut ve eşkıyalar her an yolculara saldırıp mallarına el koyabilir, hatta bazen de yolcuları öldürebilirdi. Hac yolculuğuna çıkan başta bazı sultanlar olmak üzere birçok insan eşkıyaların saldırılarına hedef olmuş, birçoğu da hayatını kaybetmiştir.

5. Batı Sudanlı Müslümanlar için hac yolculuğunun ehemmiyeti; Kâbe'yi, Hz. Peygamber'in kabrini ve onun şehri olan Medine-i Münevvere'yi ziyaret edenlerin takdir edilmesinden, onlara aşırı saygı ve takdir gösteriliyor olmasından kaynaklanmaktaydı. Çünkü Sudanlılar'ın nezdinde hacca gidip bin bir zorluğu atlatarak, ailesine ve memleketine sağ sâlim geri dönen kişi, bir veli ve bir kahraman olarak görülmekteydi (Niyânî, 1988, s. 157).¹

O zamanlarda hacca giden Batı Sudanlılar'ın karşılaştıkları zorluklara karşın hac farızasını ifa etmek hiçbir zaman kesintiye uğramamıştır. Batı Sudanlılar, yola çıkıp başlarına gelebilecek zarar ne olursa olsun her zaman seve seve hacca gitmeye devam etmişlerdir. Ayrıca bölgede hac, siyasi ve ekonomik açıdan tarihsel bir öneme sahiptir. Dolayısıyla hac konusunda Batı Afrikalı bazı sultanlar tarihte unutulmaz izler bırakmıştır.

b. Batı Sudan'dan Hac Yolculuğuna Çıkan Bazı Önemli Şahsiyetler

Batı Sudan tarihinde farklı devir ve farklı devletlerde hac farızasını yerine getirmek için yola çıkan birçok insan bulunmaktadır. Bu kutsal yolculuğa çıkanlar, sadece sultanlar gibi meşhur kişilerden ibaret olmayıp toplumun farklı tabakalarına mensuplardır. Ama ele alacağımız şahsiyetler bu yolculukta büyük iz bırakanlarla sınırlı olacaktır.

I. Zâfûn Meliki'nin Hac Yolculuğu

Zâfûn melikinın yaptığı hacın Batı Sudan tarihinde hükümdarlar ve sultanlar tarafından yapılan ilk hac yolculuğu olduğu tahmin edilmektedir. Bu melikin ismi ve hacca çıktığı yıl belirtilmemekle beraber onun hac yolculuğu hakkında bilgi, ünlü Müslüman coğrafyacı Yakut Hamevî'nin (ö. 626/1229) eserinde şöyle yer almaktadır:

Zâfûn, Mağrib ile komşu olan Bilâdü's-Sudan'da bulunan bir bölgedir. Bu bölgenin meliki çok güçlüdür ve başşehrinin ismi de Zâfûn'dur. Melikin özelliklerinden biri tek bir yerde kalmayıp çoğu zaman fazla yağmur ve su bulunan yerlerde yaşamayı tercih etmesidir. Zâfûn Krallığı, Mağrib'teki Murabitlar devleti kadar güçlüdür ve Murabitlar, Zâfûnlular'ın gücünü tanıyıp bazen bazı konularda onların görüşüne başvururlardı. Yıllardan birinde Zâfûn meliki hacca gitmek amacıyla yola düştü ve Mağrib'e vardığında Murabitlar'ın sultanı Emîrü'l-Müminîn tarafından güzel bir şekilde karşılandı. Karşılama töreninde Mağrib sultanı yaya iken Zâfûn meliki atın üstündeydi. (...) Saraya ulaşana dek bu durum devam etmiştir (Hamevî, 1397/1977, s. 127).

Hamevî, bu melikin adı ve hac ibadetini eda etmek maksadıyla Mekke'ye gittiği yılı zikretmemiş olmasına karşın Mahamadou Doukoure² gibi bazı araştırmacılar; bu melikin takip ettiği yolu, Mağrib'te hüküm süren sultan için kullanılmış unvan ve Mağrib sultanı tarafından Zâfûn melikine gösterilen güzel muameleden yola çıkarak bu melikin hac yılını ispatlamaya çalışmıştır. Doukoure'ye göre bu melik hacını 465-537/1073-1143 yılları arasında gerçekleştirmiştir (Doukoure, 2022, s. 85). Yani onun hac yolculuğu ya Mağrib'deki Murabitlar sultanı Yûsuf b. Tâşfîn (1061-1106) ya da ondan sonra iktidara geçen oğlu Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn (465-500/1073-1106) döneminde yapılmıştır. Doukoure'nin tercihi şu gerekçelere dayanmaktadır:

Hamevî, Zâfûn melikinın hacını, ismini zikretmediği Murabitlar'ın sultanı 'Emîrü'l-Müminîn' döneminde olduğunu yazmaktadır. Ayrıca o, *Emîrü'l-Müminîn* lakabını sadece Yûsuf b. Tâşfîn ve oğlu Ali

¹ Hatta bazen hacca giden kişiye el-Hâc unvanı verilir. Örnek olarak bk. (Sa'dî, 1981, s. 72)

² Profesör Doktor Mahamadou Doukoure 1967'da Fildişi Sahili'nde dünyaya gelmiştir. O, Nijer Cumhuriyeti'nde bulunan meşhur üniversitede (Islamic University Of Niger) İslam Temel Bilimleri alanında akademisyen olarak çalışmaktadır. Onun en meşhur eseri: "Mense Musa, es-Sultan el-Hâc" kitabıdır.

çin sık sık kullanılmaktadır (Hamevî, 1977, s. 146; Hamevî, 1977, s. 310).

Hamevî, Zâfûn melikinin hacca gittiğinde Merâkeş'ten geçtiğini zikretmektedir. Tarih kaynaklarında belirtildiği gibi 470/1078 tarihinde Merâkeş şehrini kurup onu Murabıtlar'ın başkenti haline getiren kişi 'Emîrî'l-Müminîn' Yûsuf b. Tâşfîn'dir (Hamevî, 1977d, s. 94).

Hamevî'nin belirttiği Zâfûn meliki, Murabıtlar'ın emiri tarafından oldukça büyük bir takdir ve saygı ile karşılanmıştır. Bu davranış ise Batı Sudan Müslümanları ve Mağrib'deki Müslümanlar arasındaki ilişkilerin o zaman da ne kadar iyi ve güçlü olduğunu göstermektedir. Batı Sudan'da Murabıtlar'ın etkisinin zirveye ulaştığı altın çağ 469/1076-77'de Murabıtlar'ın Gana İmparatorluğu'nun başkenti Kumbi Salih'i ele geçirmesi ile yaşanmıştır. Bu tarihe baktığımızda Murabıtlar'ın sultanı Emîrî'l-Müminîn Yûsuf b. Tâşfîn dönemine denk gelmektedir. Bütün bu karşılaştırmalardan hareket ederek Doukoure, Zâfûn melikinin hacca 465-500/1073-1106 yıllarına tekabül eden Yûsuf b. Tâşfîn döneminde gerçekleştiğini tespit etmiştir (Doukoure, 2022, s. 85). Bizce de bu doğru bir tercihtir.

II. Mali İmparatorluğu Döneminde (627-868/1230-1464) Meşhur Hac Yolculukları

Mali İmparatorluğu, Batı Sudan tarihinde iz bırakan en önemli Müslüman devletlerden biridir. Bu devlet 627/1230 yılında Mandê halkı³ tarafından kurulup Batı Sudan'ın geniş bir kısmında 15. yüzyılın ortalarına kadar hüküm sürmüş ve hem bahse konu olan devlet hem de İslam tarihinde iz bırakan büyük sultanlar geçmiştir. Çalışmamızın bu kısmında da hac yolculukları ile meşhur olmuş isimlere ve yolculukları sırasında bıraktıkları izlere ışık tutmaya çalışacağız.

a. el-Müslimânî, Mense Ali (Mansa Oli) ve Sultan Sâkûrâ'nın (ö. 699/1300) Hac Yolculukları

Bazı tarih kaynaklarına göre Mali Devleti'nde hacca giden ilk sultan, Konate hanedanından gelen Bârâmandân el-Müslimânî'dir. Kitâbü'l-İber adlı eserinde İbn Haldun da Mali sultanları arasında hacca giden ilk Batı Sudanlı sultanın Bârâmandân'ın olduğunu vurgulamıştır (İbn Haldûn, 2000, s. 496). Bârâmandân'ın seyahatini müteakiben Keyta (Keita) hanedanı Mali Devleti'ni ele geçirdikten sonra Sultan Mense Ali (Mansa Oli) bu hanedandan hacca giden ilk sultan olarak tarihe geçmiştir. Tarih kaynaklarında Sultan Mense Ali'nin dindar, iyi bir Müslüman olması dolayısıyla tahta geçer geçmez yaptığı ilk işlerden biri hacca gitmektir (Rukez, 1986, s. 71). Mali Devleti'nin en büyük sultanlarından sayılan Mense Ali'nin hac seferi Mısır Memlük Devleti Sultanı Baybars'ın (ö. 1277) hükümlerinde gerçekleşmiştir (İbn Haldûn, 2000, s.496). Sultan Mense Ali'nin yaptığı hac yolculuğunun olumlu sonuçlarından biri, Müslüman ülkelerin nezdinde Mali'ye dikkat çekip önem kazandırmasıdır (Niyânî, 1988, s. 157).

Mali Devleti tarihinde hac ibadetini eda etmek için hac yolculuğuna çıkan üçüncü sultan Sâkûrâ'dır. O, tahta oturduğunda memleketin iç meselelerini halledip iç güvenliği sağlandıktan sonra 699/1300 senesinde hac farzasını ifa etmek amacıyla yola çıkmıştır (Niyânî, 1988, s. 157). Bazı tarihçiler, Sâkûrâ'nın hacca gitme kararının devletin iç politikasıyla ilgili olduğunu belirtmişlerdir. Onlara göre, bir gerileme döneminin ardından tahta geçmeyi başaran ve devletini güçlendirip iç sorunları çözmeye amaçlayan Sâkûrâ'nın en büyük hedefi devletin eski gücünü yeniden canlandırmaktır. Dolayısıyla Sâkûrâ için hac yolculuğu, dini ve siyasi açıdan devletin gücünü artırmak ve halk arasında itibar kazanmak için kaçınılmaz bir fırsattır (el-Nagar, 1969, s. 70). Sâkûrâ'nın hac dönüşünde Tâcûrâ⁴ denen bir yerde Sahra haydutlarının saldırılarına maruz kalarak şehit düşmüştür (Niyânî, 1988, s. 157).

³ Mandê halkları, Mande dillerini konuşan etnik gruplardır. Mandéliler, günümüzde Batı Afrika'nın en büyük milletlerindedir ve Batı Afrika'nın birkaç ülkede bulunmaktadır. Fazla bilgi için bk. Mandé peoples - Wikipedia

⁴ Libya'da bir şehir.

b. Sultan Kankan/Mense Musa'nın (ö. 737/1337) Hac Yolculuğu

Sultan Kankan/Mense Musa 712/1312'de tahta oturmuş ve ondan önceki sultanlar tarafından başlatılan hac yolculuğu geleneğine devam etmiştir. Böylece 25 Receb 724/18 Temmuz 1324 tarihinde hac için hizmetçi, asker ve bazı devlet adamları başta olmak üzere yirmi bine yakın kişi ile birlikte yola çıkmış ve Kahire'ye gelince el-Karrâfe adlı bir yerde yerleşmiştir. Sultan Musa çıktığı bu hac yolculuğu esnasında Kahire'deki halife, Süleyman el-Müstekfi Billah Ebu'r-Rabi' el-Hâkim Biemrillah el-Abbâsi (ö. 740/1340) ve devletin yöneticisi de Memluk Sultanı Mihmandâr en-Nâsir Muhammed b. Kalavûn'dur (ö. 741/1341). Sultan Mense Musa, Mısır'da kendine yaraşır bir şekilde karşılanarak Kal'atü'l-Cebel'de Memluk sultanının huzuruna girdiği zaman Memluk saray geleneğine göre sultanın huzuruna çıkanların sultanın önündeki toprağı öpmeleri gerekmektedir. Mali sultanından bu geleneği yerine getirilmesi istense de o *"Ben Mâlikî mezhebine mensup bir Müslümanım. Allah'tan başka kimseye boyun eğmem ve secde etmem."* diyerek bunu kabul etmeyince Memluk sultanı bu durumu anlayışla karşılamıştır (İbnü'd-Devâdârî, 1982, s. 314; İbn Hacer, s. 383; İbn Kesîr, 1988, s. 112; İbnü'l-Verdi, 1996, s. 266; Makrizî, 1997, s. 73; Nüveyrî, s. 54; Safedî, 1998, s. 477; Yâfiî, 1997, s. 204; Zehebî, 1985, s. 69).

Mısır Memluk sultanı, Sultan Mense Musa'ya armağanlar verip onun haccını kolaylaştıracak gerekli tüm hazırlıkların yapılması için emir vermiştir. Sultan Musa da Mısır sultanı tarafından gösterilen bu ikramı karşılıksız bırakmayarak Memluk sultanı başta olmak üzere Mısır devletinin ileri gelenlerine bol bol altın ve mücevherler hediye etmiş ve Mısır hazinesine de fazla altın filizi bağışlamıştır. Hac görevlerini yerine getirmek amacı ile Sultan Musa kutsal topraklarda üç ay kaldıktan sonra 725/1325 yılının Rebülevvel ayında dönüş hazırlıklarına başlamıştır (Zehebî, 1985, s. 72; Yâfiî, 1997, s. 206; Doukoure, 2022, s. 124). Hicaz bölgesinin ikliminin Batı Sudan'dan farklı olması hasebiyle Sultan Musa'nın beraberindekilerin büyük kısmı dönüş sırasında aşırı soğuktan etkilenip hayatlarını kaybetmiştir (Doukoure, 2022, s. 125; İbn Haldûn, 2000, s. 495). Mekke'den dönüş sırasında da yine Mısır sultanına Hicaz'dan getirdiği bazı hediyeleri göndermiş, Mısır'ın büyük veziri ve bazı devlet adamlarına da yine çok fazla altın vermiştir (İbnü'd-Devâdârî, 1982, s. 316; İbn Hacer, s. 383; İbn Haldun, 1421, s. 496; İbn İyâs, 1975, s. 457; İbn Kesîr, 1988, s. 112; İbnü'l-Verdi, 1996, s. 266; Safedî, 1998, s. 477; Yâfiî, 1997, s. 204; Zehebî, 1985, s. 69).

Sultan Kankan/Mense Musa'nın yaptığı ihsan sadece Mısır'ın bürokrasisi ile sınırlı kalmamıştır. Dolayısıyla yolculuğu boyunca yoksul ve muhtaç olanlara ve âlimlere de ihsanda bulunmayı göz ardı etmemiştir. Kaynaklarda onun Mısır'da muhtaç ve fakirlere çok fazla altın verdiği, hac yolculuğu esnasında geçtiği yerlerde çok fazla para harcadığı geçmektedir (Ömerî, 2020, s. 56). Sultan Musa'nın bu tarihî hac yolculuğuna şahitlik eden ve aynı zamanda ona rehberlik etmiş olan Muhanna b. Abdülkâdir el-Acramî, Kankan Musa'nın hacılara, Mekke ve Medine'nin halkına ihsanda bulunduğunu zikretmiştir (Ömerî, 2020, s. 58).

Batı Sudan tarihinde Sultan Kankan Musa'dan evvel hacca gidenler de olmuştur. Ancak Kankan/Mense Musa'nın haccı eşsiz ve muhteşem olduğu için tarih kaynaklarında efsanevi bir şekilde anlatılmıştır. Öyle ki kaynaklarda Mısır'da Sultan Mense Musa'nın gelmesinden evvel altının fiyatı çok yüksekti ve bir miskal altın (4.25 g ağırlığı) en az yirmi beş dirhemdi. Ancak onun Mısır'a uğramasından sonra altın fiyatı düşmüş ve bu düşüşü uzun zaman sürmüştür. Sultan Musa, o kadar çok altın harcamış olmalıdır ki meşhur tarihçi Ömerî'ye (ö. 749/1349) göre on iki sene boyunca bir miskal altının fiyatı on iki dirhemi aşmamıştır (Ömerî, 2020, s. 58).

İlme çok önem veren biri olarak Sultan Musa, kitaplar başta olmak üzere Mısır'da çok şey satın almış olmalı ki sonunda kendisi Mısır tüccarlarından borç almaya mecbur kalmıştır. Sultan Musa'nın borçlandığı en meşhur tüccarlarından biri Siraceddin b. el-Küveyk'tir. Ancak Mense Musa, memleketine döner dönmez bütün aldığı borçları fazlası ile ödemiştir. Musa'nın bu hac yolculuğu, Mısır ekonomisinin ihyası ve

canlanması açısından oldukça büyük bir rol oynamıştır (İbn Battûta, 1987, s. 707; İbn Hacer, s. 383; İbn Haldûn, 2000, s. 496).

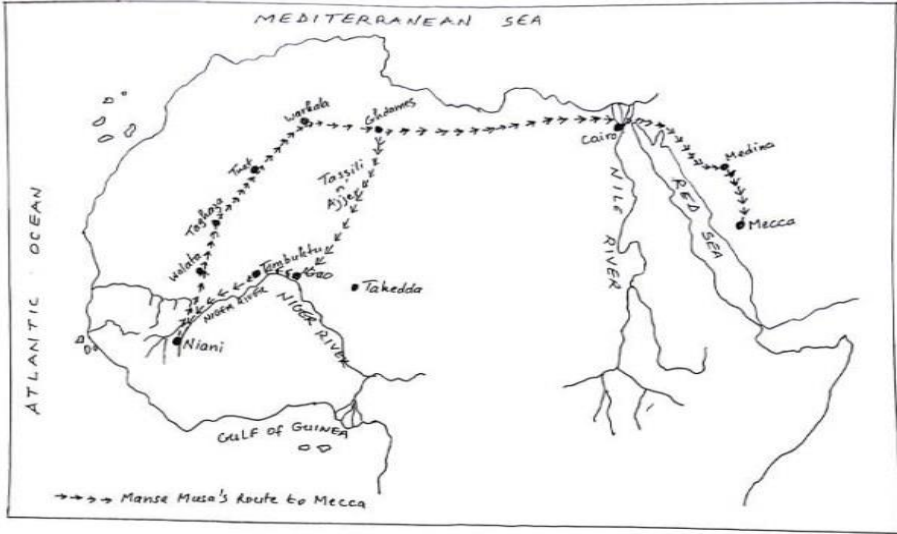
Mense Musa, Kahire’de gördüğü sarayların muhteşemliği ve büyüklüğüne hayran kalarak ülkesinde aynı mimari eserleri inşa etmeye çalışmıştır. Bunu gerçekleştirmek için hacdan gelirken beraberinde mühendis ve mimar getirmiştir. Bu mimarlar arasında Sultan Musa’nın emri üzerine Gao şehrinin Ulu Cami’sini inşa eden Endülüslü meşhur mimar Ebû İshâk et-Tunjak da bulunmaktadır. Bu cami sonraki dönemlerde bölgede ortaya çıkan siyasî istikrarsızlık ve ihmal sonucunda yıkılmaya maruz kalmış. Ancak son yıllarda arkeoloji çalışmalarının neticesinden bu camiden elde edilen kalıntılar o muazzam esere şahitlik etmektedir. Ebu İshak, yine Mali başkentinde bir kubbe, Timbuktu şehrinde de Songay dilinde Cingarey Bero adı ile bilinen bir Ulu Cami ve bir saray inşa ettirmiştir (İbn Haldûn, 2000, s. 496; Nâsîrî, s. 152; Niyâni, 1988, s. 161; Sa’dî, 1981, s. 7).

Sultan Musa Mekke’den ve geçtiği başka Müslüman ülkelerden sadece zanaatkâr ve mimar değil, aynı zamanda çeşitli ilim dallarından âlimler getirmiştir. Onun getirdiği âlimler, Timbuktu ve başka büyük şehirlerde camilerin yapılmasına ve Sankora Üniversitesi gibi eğitim merkezlerinin inşa edilmesine katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra kendi memleketine “bereket olsun” diye yanında Mekke’den bazı Şerifleri (Hz. Peygamber’in torunu Hz. Hasan’ın soyundan gelen Ehl-i Beyt’e mensupları) de getirmiştir (Ka’t, 2014, s. 125; Niyâni, 1988, s. 183).

Sultan Musa’nın hac yolculuğunun en önemli sonuçlarından biri; Allah’ın farz kıldığı hac ibadetini ifa ettikten sonra farklı coğrafyalardan gelen Müslümanların birbirleri ile iletişime geçip ilişkilerini sağlamlaştırma ve geliştirme. Bütün bunlar Bilâdü’s-Sudan ile İslam âleminin diğer bölgeleri arasındaki bağların güçlendirilmesini sağlamıştır (Kâsim, 1990, s. 20). Böylece 8./14.yüzyıldan sonra Kankan Musa’nın yaptığı meşhur haccını müteakip Mali ve o zamandaki Müslüman ülkeler özellikle Mağrib ve Mısır arasındaki kültürel, siyasî ve ticari ilişkilerin yüksek seviyede ilerlediği görülmektedir. Bu ziyaret, Mali Devleti’nin itibarını, sınırlarının çok ötesine taşımıştır (İbn Haldûn, 2000, s. 496; Nâsîrî, s. 152; Niyâni, 1988, s. 184).

Mense Musa’nın bu meşhur hac yolculuğunun en önemli neticelerinden biri de Avrupa’nın dikkatini Bilâdü’s-Sudan’a yani Sahraaltı bölgesine çekmesidir. Avrupalılar’ın Bilâdü’s-Sudan ile alakalı bilgileri Orta Çağ’ın sonuna dek çok az idi. Ancak Sultan Musa’nın 724/1324 senesindeki hac yolculuğu sırasında Kahire’de cömertçe harcadığı altınlar hakkındaki haberler Avrupa’ya mübalağalı bir şekilde ulaşmış olmalıdır ki, Avrupalılar, Sultan Musa’dan bahsederken onu Batı Sudan’daki Sahraaltı bölgesinin tamamının sultanı olarak tasavvur etmişlerdir (Riyâd, 1965, s. 16). Abraham Cresques (ö. 789/1387) adlı Avrupalı bir ressam, daha fazla ileri giderek, dünya haritasını çizdiği zaman Batı Sudan’ın harita bölümünde Afrika Büyük Sahra Çölü’nün ortasına altın tahtın üzerinde oturan, altın kıyafet giyen bir sultanın resmini koyarak altına (Mali Devleti’nin Sultanı) şeklinde yazmışlardır. Avrupalılar’ın Bilâdü’s-Sudan hakkındaki bunun gibi düşünceleri gayet normaldir. Çünkü Afrika’nın iç kısımları hakkındaki bilgileri o dönemde oldukça azdır. Dolayısıyla Afrika kıtasının zengin olduğu düşüncesi onlarda Afrika’yı inceleyip keşfetme merakının ve tutkusunun uyanmasına yol açmıştır (Riyâd, 1965, s. 16). Avrupalılar’ın bu düşünceleri ve girişimleri önce köleleştirmeye daha sonra da sömürgecilige neden olan coğrafi keşif hareketlerine zemin hazırlamış olup bunun sonucunda da Afrika’nın yer altı zenginliklerinin çalınmasına milat olmuştur (Riyâd, 1965, s. 17).

Mense Musa’nın kervanı, Mali’den Walata’ya ve ardından Tuat/Gadamis üzerinden Kahire’ye doğru yola çıktı. Dönüş sırasında ise aynı yol kullandığı kaydedilmektedir (el-Nagar, 1969, ss. 73, 79).

Harita 3: Mense Musa'nın hac yolculuğu haritası. Kaynak: (Oliver, 2013, s. 51; Abbou, 2020, s. 6).

A. Cresques tarafından 1375 yılında çizilen Mense Mûsâ'nın tasviri (Kavas, 2004, s. 147; Galica, t.y).

I. Songay İmparatorluğu Döneminde (868-999/1464-1591) Meşhur Hac Yolculukları

Miladi 15. yüzyılın ortalarında Batı Sudan'da hüküm süren Mali Devleti zayıflayarak ortadan kalkmış söz konusu devletin yerini Songay Devleti almıştır. Bu devlet, hâkimiyet dönemi olan 868-999/1464-1591 yılları arasında Mali Devleti'nin hükmü altındaki bölgeleri kendi topraklarına katarak Batı Sudan tarihindeki en büyük ve en geniş devlet haline gelmiştir. Söz konusu devletin sultanlarının gösterdikleri çabalar sonucu 15.-16. yüzyıllarda Batı Sudan'da İslam medeniyetinin ve kültürünün en parlak dönemi yaşanmıştır (Maikâ, 1997, s. 13). Yine Songay Devleti döneminde iz bırakan bazı meşhur hac yolculukları ise şöyledir:

a. Sultan el-Hâc Askiyâ Muhammed'in (ö.1537) Hac Yolculuğu

Songay Devleti tarihinde Sultan Askiyâ Muhammed'in (1493-1528) ayrıcalıklı bir yeri vardır. O, Songay İmparatorluğu'nun kurucusu olan Sultan Sonni (Sunni) Ali Bero'nun (ö. 897/1492) oğlu Sonni (Sunni) Baru'yu tahttan indirerek başa geçmiş ve sonra Songay Devleti'nin en büyük sultanı olmuştur. Yine Askiyâ Muhammed'in güçlü bir sultan olmasının yanında dindar bir Müslüman olduğu da kaydedilmektedir. Onun döneminde Batı Sudan'da İslam medeniyeti ve İslami ilimler en yüksek seviyeye ulaşmıştır (Maikâ, 1997, s. 13).

Sultan Askiyâ Muhammed, tahta oturduktan sonra halkla ilgilenmeye, onlarla yakınlaşmaya, devlet içinde huzur, istikrar ve güven sağlamaya çalışmıştır. Devleti, istikrarlı ve huzurlu yaptıktan sonra kardeşi Kanfâr Ömer'i yerine vekil olarak bırakıp hac ibadetini gerçekleştirmek amacıyla Mekke'ye gitmeye karar vermiştir (Panikkar, 1998, s. 134; Nagar, 1969, s. 84). Böylece 903/1497 yılının Safer ayında Sultan Askiyâ Muhammed hac yoluna düşmüştür (Sa'dî, 1981, s. 72). O zamanın imkânlarına göre Mekke'ye gidış-dönüş uzun ve meşakkatli bir yolculuk olduğu için Sultan, hac mevsiminden on ay kadar evvel memleketinden yola çıkmıştır (Magribî, s. 56). Askiyâ kervanının Gao'dan Takeda'ya, Air'e ve Fizan'a seyahat ettiği düşünülmektedir (Nagar, 1969, s. 87).

Sultan Askiyâ'nın, Hicaz bölgesine gitmesinin en mühim nedeni hac farızasını yerine getirmektir. Ana nedenin bu olmasının yanı sıra, o zamandaki Müslüman devletlerle ilişki kurma hedefi olduğunu da söylemek mümkündür. Tarih kaynaklarına göre Askiyâ Muhammed'in hac kervanı 1000 piyade, 800 atlı ve çok sayıda âlimi de içermektedir. Bu hac yolculuğunun masraflarını karşılamak amacıyla beraberinde 300.000 altın dinar taşıdığı da kaynaklarda yer almaktadır (Buffill, 1988, s. 236; Niyâni, 1988, s. 206).

Burada zikredilmesi gereken bir husus daha vardır ki; o da bazı tarih kaynaklarında, Sultan Muhammed Askiyâ'nın hacca gitmesinin nedeninin tamamen siyasi amaçlı olduğudur. Bu tür rivayetlere göre Askiyâ Muhammed'in amacı; Sonni (Sunni) hanedanından gasp ettiği iktidarı meşrulaştırmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için uzun bir düşünme ve istişareler sonunda Sultan Muhammed Askiyâ'nın, hacca gidip Mısır Memluk Devleti himayesi altında bulunan Abbasi halifesinin kendisini tanıması için bu kararı aldığı öne sürülmüştür. Ancak, Sultan Askiyâ'nın hayatına ve iktidarı boyunca gerçekleştirilen işlere bakıldığında bu iddianın herhangi bir delile dayanmadığı açıkça görülmektedir. Ayrıca, o zamanlarda Bilâdü's-Sudan'daki sultanların ve hükümdarların hacca gitmeleri, Mali Devleti'nin sultanlarının da daha önce yaptıkları gibi Batı Sudan'da kurulan tüm Müslüman devletlerde uygulanan bir gelenektir (Panikkar, 1998, s. 134).

Sultan Askiyâ Muhammed, bu hac yolculuğunun finanse etmek üzere taşıdığı 300.000 altın dinarın üçte birini Mekke ve Medine'deki hayır kurumları, yoksullar ve fakir fukara arasında dağıtmıştır. Yine bu malın üçte biri ile de Mekke'ye Batı Sudan'dan gelen âlimler, yoksul hacılar için vakıf olarak Mekke'de bağlar ve evler satın almıştır (Buffill, 1988, s. 236; Ka't, 2014, s. 101; Niyâni, 1988, s. 206; Panikkar, 1998, s. 135).

1. Sultan Askiyâ Muhammed'in Hac Yolculuğu Sırasında Yaptığı Bazı Önemli Görüşmeleri

1.1. İmâm Süyûtî ile Görüşmesi

Sultan Askiyâ Muhammed 903/1497 senesinde hacca giderken Kahire'den geçerek dönemin birçok ünlü âlimiyle bir araya gelip onlarla güzel vakit geçirmiştir. Tarih kaynaklarının öne çıkardıkları Askiyâ Muhammed'in görüştüğü âlimlerden biri o dönemde İslam dünyasının dört bir yanında meşhur olan İmâm Celâleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî'dir (ö. 911/1505). Söz konusu görüşmenin ana konusu ise *siyaset-i şer'iyye* üzerine olmuştur. İmâm Süyûtî, Sultan Askiyâ Muhammed'e bir Müslüman hükümdarın veya sultanın toplumu yönetirken yerine getirmesi gereken şeyler hususunda tavsiyede bulunmuştur. Ayrıca Askiyâ Muhammed, İmâm Süyûtî'den helal, haram, İslam ahlakı ve Müslüman bir yöneticinin ahlakı hakkında çok şey öğrenmiş, onun vaazları ve tesviiyelerinden çokça yararlanmış. Yine İslam'daki birçok mesele hakkında da Süyûtî'ye sorular yönelmiştir. Sultan Askiyâ Muhammed İmâm Süyûtî'den aldığı görüşlerden ve yanıtlardan oldukça etkilenmiş olmalı ki, ülkesine döner dönmez Batı Sudan'da adaleti, düzeni, İslam'ı yayma hareketini canlandırmak için büyük çaba göstermiştir (Merrâküşî, 1888, s. 89; Niyânî, 1988, s. 206).

1.2. Mekke Emîri ve Abbâsî Halifesi ile Görüşmesi

Sultan Askiyâ Muhammed, Mekke'ye vardığında Katâde ailesine mensup Emir Muhammed b. Berekât (859-902/1455-1497) veya oğlu II. Berekât b. Muhammed (902-931/1497-1525) ile görüşmüştür. Sultan Askiyâ Muhammed'den oldukça memnun kalan Mekke Emiri (Şerif-i Mekke) Askiyâ'ya bir kılıç verip onun başına yeşil bir takke (başlık) ve beyaz bir sarık sarmıştır. Orada bulunan onurlu bir topluluğun huzurunda Mekke Emiri Askiyâ'nın Batı Sudan halifesi olduğunu söylemiş ve ona muhalefet edenlerin Allah ve Resul'üne muhalefet ettiklerini, dolayısıyla onlarla cihat etmenin meşru olduğunu ilan etmiştir (Ka't, 2014, s. 93).

Böylece, Sultan Askiyâ Muhammed'in, Şerif-i Mekke'den aldığı kılıç, pelerin ve sarık Batı Sudan'da onun hükmünü pekiştirip İslam'ın yayılma mücadelesi açısından önemli bir meşruiyet ve güç kaynağı olmuştur. Ayrıca Askiyâ Muhammed, Mekke Emirinden Songay Devleti'ne bazı şeriflerin gönderilmesi talebinde bulunmuştur. Böylece Sultan Askiyâ'nın söz konusu hac seyahatinin ve bu sıradaki yapmış olduğu görüşmelerin sonuçlarından biri, kendi saltanatının evrensel bir boyuta taşınmasıdır (Niyânî, 1988, s. 206).

Sultan Askiyâ'nın talebi üzere Şerif-i Mekke tarafından ona verildiği bazı şerifler ile Mekke'den ayrılmıştır. Dönüş sırasında Kahire'den geçerken Mısır Memluk Devleti himayesi altında bulunan Abbâsî halifesi el-Mutevekkil (ö. 903/1497) ile bir araya gelip halifeye değerli hediyeler vererek uygun görürse onunla beraber Batı Sudan'a (Batı Afrika) gitmesini teklif etmiştir. Ancak halife, Askiyâ'ya teşekkür ederek ona Sudan'ın *Emîrî'l-Mûminîni* unvanını vermiştir. Böylece el-Hâc Askiyâ Muhammed'in bu unvanı almasıyla Batı Sudan'da Abbâsî halifesinin desteğini ve iltifatını kazanarak meşru ve güçlü bir sultan haline gelmiştir. Böylece Bilâdü's-Sudan tarihinde *Halife* veya *Emîrî'l-Mû'minîn* unvanını taşıyan ilk sultan olmuştur (Hemşerî vd., 1997, s. 66; Kaddâh, s. 71; Panikkar, 1998, s. 135). Askiyâ Muhammed, bu hac yolculuğundan çok etkilenmiş olmalıdır ki, siyasî açıdan, o zamanlarda Songay Devleti ve diğer Müslüman devletler arasındaki ilişkiler daha güçlü hâle gelmiştir (Merrâküşî, 1888, s. 89; Niyânî, 1988, s. 206).

b. Sultan Kankan/Mense Musa ve Sultan Askiyâ Muhammed'in Hac Yolculukları Arasında Bir Karşılaştırma

Tarih kaynaklarında Askiyâ Muhammed'in yaptığı hac seyahati, ondan önce de Mali'nin sultanı Kankan Musa'nın yaptığı hac yolculuğu her tarafta duyulmuş, muhteşem ve azametli bir yolculuk olarak

geçmektedir (İlori, 2013, s. 43; Maikâ, 1997, s. 87).

Tarihte cereyan eden olayları birbirleriyle karşılaştırmak insanoğlunun tabiatında vardır. Özellikle söz konusu durum, önemli ve tarihte iz bırakan meşhur şahsiyetler olduğunda insanoğlunun içindeki merak daha fazla uyanmış hâle gelmektedir. Dolayısıyla Batı Sudan tarihinde en önemli şahsiyetlerden sayılan Mali İmparatoru Sultan Kankan Musa ve Songay İmparatoru Sultan el-Hâc Askîyâ Muhammed'in yaptıkları hac yolculukları tarihçilerin mukayeselerinden paylarını almıştır. Bu iki sultanın hac yolculukları arasında mukayese yapan ilk kişi, Batı Sudan'ın en büyük tarihçisi olan Abdurrahman Sa'dî'dir (ö.1655). Sa'dî bu konuyu şöyle değerlendirmektedir:

"Mali Sultanı (Kankan Musa), onun zamanında benzeri olmayan salih ve adil bir hükümdardır. O, hicretin 8. yüzyılına başlarında güçlü bir ordu ve kalabalık bir topluluk ile hacca çıkmıştır. Onun yanında her birinin elinde altın asa taşıyan beş yüz hizmetçisi vardır. Tarihçiler, Kankan Musa'nın devletinin genişliği ve zenginliği hususunda fazlaca konuşup yazdılar. Ancak o, cömertlik konusunda Songay sultanı el-Hâc Askîyâ Muhammed kadar cömert olmamıştır. Çünkü onun hac yolculuğu esnasında Haremeyn'de (Mekke ve Medine) Allah rızası için infak ettiği altın sadece yirmi bin altın iken Askîyâ Muhammed'in infak ettiği altın yüz bine ulaşmıştır." (Sa'dî, 1981, s. 7).

Bu mukayese konusu, bugüne kadar Batı Sudan tarihi ile ilgilenen araştırmacılar arasında görüş farklılığına sebep olmuştur. Bir kısım araştırmacılar, Sa'dî'nin değerlendirmesini ileri sürerek, Batı Sudan sultanları tarafından yapılan en görkemli hac yolculuğunun Askîyâ Muhammed'in haccı olduğunu söylerken diğer tarafta bir kısım araştırmacılar, Kankan Musa'nın haccının meşhur olması ve Nüveyrî (ö. 733/1333), İbnü'd-Devâdârî (ö. 736/1336), Zehebî (ö. 748/1348), Kalkaşendî (ö. 821/1418) gibi meşhur tarihçilerin eserlerinde⁵ onun haccından bahsedilmesi sebebiyle Batı Sudan tarihinde en azametli hac yolculuğunun Kankan Musa'nınki olduğu kanaatindedirler (Doukoure, 2022, s. 124).

Ancak konuyu toparlayacak olursak bu konu ile ilgili şunları söylemek mümkündür: Kankan Musa'nın haccı meşhur olması ve ünlü tarihçiler tarafından zikredilmesi o zamanın şartlarına göre normaldir. Çünkü Sultan Kankan Musa'dan önce Batı Sudan'dan hacca gidenler olmuş, fakat onun zamanına kadar beraberinde bu kadar kalabalık bir topluluğu (20 bin) ve büyük bir miktar altını hiçbir kimse yanında götürmemiştir. Bunun için Mısır halkı başta olmak üzere Kankan Musa'nın haberini duyanlar veya kendisini görenler şaşkınlığa düşerken tarihçiler için de bu seyahat ilginç bir konu olmuştur. Diğer taraftan Kankan Musa'nın haccı ibadet vasfı olmakla birlikte bu ibadet esnasında yaptığı infaklar daha çok siyasî maksada ve itibar kazanmaya matuftur. Zira harcadığı altının çoğu Mısır sultanı Muhammed b. Kalavûn ve sarayındaki adamlara yöneliktir (Buffill, 1988, s. 236; Maikâ, 1997, s. 88).

Askîyâ Muhammed'in haccı Kankan Musa'nın haccı kadar meşhur olmayıp ünlü tarihçilerin eserlerinde fazla yer almamasının sebebi ise insanın tabiatı ve zaman dilimi ile yakından alakalıdır. Bir hadiseyi ilk gördüğünde şaşkınlığa düşerek ondan her yerde bahsetmek, daha sonra o hadiseye alışınca defalarca cereyan etse bile onu normal görmek insanoğlunun tabiatındandır. Dolayısıyla Askîyâ Muhammed'in hacca çıktığı dönemde Mısır halkı, Batı Sudanlı sultanların kendi topraklarından geçip hacca gitmelerine alışmıştır. Zaman dilimi olarak da Sultan Askîyâ Muhammed'in hacca gittiğinde Mısır'daki Memluk Devleti, zaafa düşüp iktisadi ve siyasî krizler içinde boğulmakta, ömrünün sonunu yaşamaktaydı. Dolayısıyla Mısır'da Sultan Muhammed b. Kalavûn gibi güçlü sultanların ve Nüveyrî, Zehebî, Kalkaşendî gibi meşhur tarihçilerin çağı geçmişte kalmıştır. Dolayısıyla Askîyâ'nın haccının onların eserlerinde yer almaması gayet normal bir şey olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan Askîyâ

⁵ Bu eserlerde Mense Musa'nın haccı hakkında fazla bilgi için bk. İbnü'd-Devâdârî, E. A. (1982). *Kenzü'd-Dürer ve Cami'u'l-Gurer*, s. 316; Kalkaşendî, E. A., *Subhu'l-A'sâ*, H.1333/M.1915, s. 294; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, s. 54; Zehebî, *Ziyûlü'l-'iber fi Haberi Men Gaber*, s. 69

Muhammed, Mısır Memluk Devleti adamlarına yaklaşmak yerine İmam Süyûti gibi meşhur âlimler ile irtibata geçip onlarla görüşmeyi tercih etmiştir (Buffill, 1988, s. 236; Maikâ, 1997, s. 88; Nagar, 1969, s. 88). Mekke ve Medine’de olduğu gibi onun yüz bin altın miktarında yaptığı infaklar, Batı Sudan hacıları ve yoksulları için vakıflar kurup bağlar satın almayı tercih etmesi onun bu hac yolculuğunun dini tarafını siyasî tarafının önüne geçirmeye çalıştığını göstermektedir (Buffill, 1988, s. 236; Maikâ, 1997, s. 88).

II. el-Hâc Ömer b. Saîd el-Fûtî’nin (ö. 1280/1864) Hac Yolculuğu

El-Hâc Ömer el-Fûtî, Batı Sudan’da Fütüyye Ömeriyye Devleti’nin kurucusudur. Faslılar tarafından 999/1591’de Batı Sudan’da en büyük devlet olan Songay İmparatorluğu yıkıldıktan sonra bu bölgede küçük devletçiklerin ortaya çıkması sonucu İslam’ın yayılma hareketi gerileme yaşamıştır. Dolayısıyla bölgede İslam’a uymayan hurafelerin ve bidatların yayılmasının yanı sıra putperestler de baş göstermeye başlamıştır. Bu durum yaklaşık 16. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın birinci çeyreğine kadar yaşanırken diğer tarafta Batı Sudan; İngiliz ve Fransız sömürgeciliği ve bölgenin Hıristiyanlaştırılması tehlikesine maruz kalmıştır. Ancak bölge hem siyasî hem de dini olarak bir kargaşa döneminden geçerken Müslümanları yeniden birleştirip güçlü bir ümmet haline getirmek için İslam’ın önünde duran bütün tehlikeleri ortadan kaldırmak amacıyla İslami islah ve yenilenme hareketi ve çabaları hiçbir zaman eksik olmamıştır. En önemli islah hareketlerinden biri, Fûtîler’in devletini kurmayı başaran el-Hâc Ömer el-Fûtî’nin hareketidir.

Bu devlet 1851-1890 yılları arasında hüküm sürerek Batı Sudan’da gerek Müslümanları bir devletin çatısı altında birleştirmiş gerekse Fransız sömürgecilik hareketine karşı önemli başarılarla imza atmıştır. Bu çalışmada konumuz hac yolculuğu olduğu için bundan sonraki satırları siyasî olaylara boğmadan bu devletin kurucusu olan el-Hâc Ömer el-Fûtî’nin yaptığı hac yolculuğuna ışık tutmaya çalışacağız.

Ömer el-Fûtî hac yolculuğu sırasında Mâsina’dan⁶ başlayarak Sokoto,⁷ Fizan,⁸ Mısır-Sudan’dan geçerek 1828’de Mekke’ye ulaşmıştır (Abdalmâjid, 1985, s. 143; Cisse, 2018, s. 378; Ubeydullah, 2014, s. 126). el-Hâc Ömer, hac farızasını ifa ettikten sonra Mağrib’ten hacca gelen Ticânîyye tarikatına mensup âlimler ile görüşme fırsatını bulmuştur. Bu fırsatı iyi değerlendiren el-Hâc Ömer, Mekke’de ilim tahsili için tam iki yıl kalmıştır (Abdalmâjid, 1985, s. 144; Tall, 2006, s. 75). El-Hâc Ömer iki yıl içinde iki kere hac yaptıktan sonra Kudüs’ü ziyaret etmek için Mısır yoluyla Filistin’e gitmiştir. Kudüs ziyaretini bitirince de Şam yoluyla Mekke’ye dönmüştür. Bir süre oradaki hocalardan ilim tahsil ettikten sonra kendisine icazetname verilmiştir (Abdalmâjid, 1985, s. 144). Hocalarının gördüğü İslam’a hizmet etmek gayreti ve Müslümanların durumu ile ilgilenmesi sonucu el-Hâc Ömer’e Ticânî tarikatının *Halife* lakabı verilmiştir. Hocaları tarafından kendisine Batı Sudan’da İslam’ın yayılması hareketine devam etmesi ve sömürgecilik faaliyetlerine engel olması için tavsiyeler verilmiştir. Böylelikle sadece hac ibadetini yerine getirmek amacı ile Mekke’ye giden Ömer el-Fûtî, omuzlarında İslam’a ve Müslümanlara hizmet etme şeklindeki büyük bir sorumluluğu yüklenerek geri dönmüştür (Abdalmâjid, 1985, s. 145; Tall, 2006, s. 75).

El-Hâc Ömer’in hac dönüşünde, başarılı bir lider olabilmek için Mısır’da el-Ezher âlimleri ile irtibata geçip onlardan dini ve siyasî eğitim gördüğü zikredilmektedir. Ayrıca Mısır’da Müslümanların siyasî durumunu yakından takip etme fırsatı da olmuştur.

19. yüzyıl bütün İslam dünyası için çalkantılı ve çetin bir dönem olmuştur. El-Hâc Ömer’in haccı bu döneme denk gelmiş olup Mısır başta olmak üzere hac yolculuğu boyunca Müslümanların durumuyula alakalı olarak, geçtiği yerlerdeki ümmet-i Muhammed’in probleminin farklı olmadığını görmüştür. Dolayısıyla el-Hâc Ömer, dinî farızalarını yerine getirmek ile yetinmeyip bu durumu ortadan kaldırmak

⁶ Bugünkü Mali Cumhuriyeti topraklarında yer almaktadır.

⁷ Günümüzde Kuzey Nijerya’ya tekabül devlet (1805-1903)

⁸ Libya’da bir bölge.

için siyasi, içtimai ve ekonomik alanlar başta olmak üzere Müslümanların her alanda bir ıslah ve yenilenme hareketine muhtaç olduklarının kanaatine varmıştır (Silla, H. 1406, ss. 77-78).

a. Ömer el-Fûtî'nin Bornu-Kânem Devleti'ni Ziyareti

Ömer el-Fûtî, hac dönüşünde Mısır'da bir müddet kaldıktan sonra Fizan (Fezzân) yoluyla Bornu-Kânem Devleti'ne gitmiştir (Abdumâjid, 1985, s. 145). Bornu sultanı Şeyh Muhammed el-Emîn el-Kânemî (ö. 1252/1837), el-Hâc Ömer'i iyi bir şekilde karşılayıp onu kendi kızı Meryâto ile evlendirmiştir. el-Hâc Ömer, Bornu'dan ayrılıp memleketine gittiği zaman Bornu sultanı ve Sokoto sultanı arasında bir anlaşmazlık çıktığını duymuştur. Bilâdü's-Sudan'da bu iki büyük devlet arasındaki gerginlik, daha kötü noktaya ulaştığı takdirde Müslümanların başlarına ne kadar büyük felaketler açılacağına farkında olan el-Hâc Ömer, kendisinin iki devlete yakınlığını kullanarak sulh yapmak için arabuluculuk yapmıştır (Abdumâjid, 1985, s. 145). O zamanlarda Batı Sudan'da çoğu sultanlar bilgi sahibi oldukları için Ömer'in onlara yazdığı mektup, Batı Sudan İslam kültürü ve medeniyeti tarihinin en değerli hazinelerinden biridir. Ömer'in hac yolculuğunun günümüze kadar ağızda dolaşmasının en önemli nedenlerden biri söz konusu mektubu olmuştur. O, bu mektubunu bir şiir formunda kaleme almıştır.⁹ Kaynaklar onun mektubuna, sultanların yazdığı cevaplardan ve verdikleri tepkiden bahsetmemiştir. Ancak öyle görünüyör ki; el-Hâc Ömer'in arabuluculuğu olumlu sonuca ulaşmıştır. Çünkü ortaya çıkan fitnenin büyüyüp savaşa dönmesinin engellemeyi başarmıştır (Ubeydullah, 2014, s. 129).

b. Ömer el-Fûtî'nin Sokoto Devleti'ni Ziyareti

Öyle anlaşılıyor ki, el-Hâc Ömer, hac dönüşü yolunda Bornu Devleti'ni ziyaret ettikten sonra yoldayken ortaya çıkan anlaşmazlık haberini almasını müteakiben Sokoto Devleti'ni ziyaret edip ortaya çıkan anlaşmazlığı giderme konusunda faydalı olacağı kanaatine varmış olmalı ki, Sokoto'ya gitmeye karar vermiştir.

E-Hâc Ömer, Sokoto'da da sultan tarafından güzel karşılanmıştır. Sokoto sultanı Muhammed Bello, el-Hâc Ömer'i, kendisine en yakın müşavirleri arasına alıp ona büyük ihşanda bulunmuş ve onu kendi kızı Hafsa ile evlendirmiştir (Ubeydullah, 2014, s. 130). el-Hâc Ömer, Sokoto Devleti'nde kaldığı 12 yıl boyunca ileride kuracağı Devlet-i 'Ömeriyye Fütüyye'nin kuruluşu için ilmi, askerî ve siyasi birikim başta olmak üzere devlet yönetme sanatında büyük tecrübe kazanmıştır (Ubeydullah, 2014, s. 131; Tall, 2006, s. 75). El-Hâc Ömer, 12 yıl Sokoto Devleti'ne hizmet ettikten sonra yürüttüğü ıslah hareketini devam ettirmek için kendi memleketine dönme zamanı geldiğini hissetmiştir. Böylece 1838'de davasına bağlı talebeler, müritler ve takipçilerinden oluşan büyük bir topluluk ile Sokoto'dan ayrılıp memleketi Mâsina'nın başşehri el-Hamdülillah'a gelmiştir (Abdumâjid, 1985, s. 146).

El-Hâc Ömer'in, 1840-1857 yılları arasında Batı Sudan'ın pek çok bölgesine yaptığı seyahatler onun ıslah, yenilenme ve tebliğ hareketinin seyrinde dönüm noktası sayılmaktadır (Ubeydullah, 2014, s. 132). Bu dönemde yaptığı seyahatlerinde hem putperestler arasında İslam'ın yayılması hem takipçilerinin artması hem de 1862-1898 yılları arasında Batı Sudan'ın büyük kısmında hüküm sürecektir Ömeriyye Devleti'ni kurup esaslarını sağlamlaştırmasında önemli bir mesafe kat etmiştir (Ubeydullah, 2014, ss. 132-133). Böylece Bilâdü's-Sudan tarihinde iz bırakan bu önemli şahsiyetin hayatındaki büyük değişimin başlangıcı onun hac yolculuğu ile başlamıştır. Dolayısıyla bu da bize Batı Sudan tarihi üzerinde hac yolculuklarının bıraktığı etkilerin ne kadar büyük olduğunu göstermektedir.

⁹ Manzum olarak yazdığı bir mektup hakkında daha fazla bilgi almak için bk. Ömer b. Saîd el-Fûtî, *Tezkireti'l-Gâfilin 'An Kubhi İhtilâfi'l-Müminin*, Tahkik: Âdem Bambâ, Câmiatü Malaya, Malaysia.

Sonuç

İslam kültür ve medeniyetinin zenginliği ve Müslümanların birbirleri arasındaki etkileşimi açısından hac yolculuklarının rolü oldukça büyüktür. Hac farızasını eda etmek; özellikle Orta Çağ'da son derece meşakkatli yolculuklar neticesinde mümkün olabilmektedir. Çünkü söz konusu yolculuklar hem yol tehlikesi hem de fiziksel yorgunluk taşımaktadır. Bu durum ister sultan ister zengin isterse de sıradan tebaa veya fakirler için değişmemektedir. Ancak sultan veya melikler için daha zor ve tehlikelidir. Çünkü hac yolculuğu sırasında sultanların yolda saldırıya uğrayarak hayatlarını kaybetme veya yoklukları fırsat bilinerek ülkelerinde iktidarın ele geçirilme tehlikesi vardır. Bunun için tarih kaynaklarına baktığımızda hac ibadetini yerine getiremeyen nice melik, sultan ve halifeler önümüze çıkmaktadır. Lakin diğer taraftan tüm bu tehlike ve zorlukları göze alarak, canları ve iktidarları pahasına hac ibadetini ifa edip Kâbe'yi ve Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmeyi tercih eden nice sultanlar da tarih kaynaklarında yer almaktadır.

Batı Sudan bölgesi birçok sultanın ve melikin tarihi hac yolculuklarına tanık olan coğrafyalardan biri sayılmaktadır. Sultanlar tarafından gerçekleştirilen hac yolculukları sonucu, Batı Sudan'daki Müslüman devletler ile diğer Müslüman devletler arasında dini, siyasi ve kültürel bağları güçlendirecek oldukça önemli görüşmeler yapıldığı ve ilişkiler kurulduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra Arapçanın Batı Sudan'da yaygın olmasında ve Songay ile Mali Devletleri'nde idari ve ticari işlerde resmî dil haline gelmesinde haccın rolü çok büyüktür; çünkü Batı Sudan'dan hac için Mekke'ye gidenlerin çoğu ilim tahsili için orada kalmışlardır. Ayrıca ülkelerine yanlarında Arapça kitaplar getirmişler ve bazen de bazı âlimlerle beraber dönmüşlerdir. Hac yolculukları sayesinde ortaya çıkan bu ilim hareketinden dolayı Batı Sudan'da özellikle 15.-16. yüzyıllarda İslami ilim merkezleri çok yaygınlaşmış ve meşhur olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abbou, T. (2020). *Mansa Musa's Journey to Mecca and Its Impact on Western Sudan*. University Ahmed Draia.
- Abdulmâjid, U. (1985). Hayâtü'l-Hâc Ömer el-Fûtî. *Mecellet Dirâsât Afrikîyye*, 1(1) 141-151.
- Buffill, R. (1988). *Ticâretü 'z-Zeheb ve Sükkânü'l-Magribi'l-Kebîr*. (H. Ebû Lokme & M. Aziz, Çev.). Câmiatü Qâr Yûnus. Bingâzi.
- Cisse, A. (2018). *Harekâtü'l-İslâh ve't-Teccid fî Garbi Afrikîyâ*. Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şüünü'l-İslâmiyye.
- Doukoure, M. (2022). *Mansâ Musa, es-Sultan el-Hâc*. Mektebet Ayuma.
- El-Fûtî, U. S. *Tezkiretü'l-Gâfilîn 'An Kubhi İhtilâfi'l-Müminîn*, (Â. Bambâ, Nşr.). Câmiatü Malaya.
- Hamevî, Ş. Y. (1977c, 1977ç, 1977d). *M'ucemü'l-Bıldân*. Dâr Sâdir.
- Hemşerî, M. A., seyyid, E., Musa, A. İ. (1997). *İntişârü'l-İslâm Fî Afrikîyâ*. Mektebetü'l-Abeykân.
- İbn Battûta, E. M. (1987). *Rihlet İbn Battûta, Tühfetü'n-Nüzzâr Fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*. (M. Abdülmun'im el-Aryan & M. el-Kassâs, nşr.). Dâr İhyâi'l-Ulûm.
- İbn Hacer, Ş. A. *Ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine* (4. Cilt). Dâr İhyâi't-Türâs el-Arabî.
- İbn Haldûn, A. (2000). *Dîvân el-Mübteda' ve'l-Haber Fî Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Man Âsarahüm Min Zevi'ş-Şa'ni'l-Ekber* (5. Cilt). Dârü'l-Fikir.
- İbn İyâs, M. A. (1975). *Bedâi'u'z-Zühûr Fî Vekâi'i'd-Duhûr* (1. Cilt). (M. Mustafâ, nşr.). Dârü'n-Neşr Firanz Şitâyner.
- İbn Kesîr, E. (1988). *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (7. baskı, 14. Cilt). Mektebetü'l-Meârif.
- İbnü'l-Verdî, Z. U. (1996). *Târîh İbnü'l-Verdî* (1. baskı, 2. Cilt). Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye.
- İbnü'd-Devdârî, E. A. (1982). *Kenzü'd-Dürer ve Cami'u'l-Gurer* (9. Cilt). (B. Râtke, nşr.). Matba'at İsâ el-Bâbî el-Halebî.
- İlorî, Â. A. (2013). *el-İslâm Fî Nijeria ve'ş-Şeyh Usmân Bin Fodiyo* (2. bs.). Darü'l-Kitâb el-Misrî.
- K'at, M. (2014). *Târîhu'l-Fettâş*. Müessesetü'r-Risâle.
- Kaddâh, N. (1961). *Afrikîyâ el-Garbiyye Fî Zillil-İslâm*. New York University Libraries.
- Kâsim, A. Ş. (1990). Vakı'u'l-İslâm el-eyvm, el-İslâm ve Afrikîyâ. *Dirâsât Afrikîyye Dergisi*, 1(6), 20-35.
- Kavas, A. (2004). Mense Mûsâ. (29. Cilt). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mağribî, M. *Bidâyetü'l-Hükmi'l-Mağribi Fî's-Sudani'l-Garbi*. Müessesetü'l-Halij Li't-Tibâa.
- Maikâ, E. İ. (1997). *el-Hareketü'l-İlmiyye ve's-Sekâfiyye ve'l-İstlâhiyye Fî's-Sudani'l-Garbi, Min H.400 İlä H.1100*. Mektebetü't-Tevbe.
- Makrîzî, T. E. A. (1997). *Es-Sülûk Li Ma'rifeti Düveli'l-Mulûk* (1. baskı, 3. Cşlt). Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye.
- Merrâküşî, M. A. (1888). *Nüzhetü'l-Hâdi bi Ahbâri Mülûki'l-Karni'l-Hâdi*. Ernest Leroux Edieur.
- Mükaddim, M. (2004). *el-İmâm Muhammed el-Megilî et-Telmesânî ve Devruhu Fî Te'sisi'l-İmâreti'l-İslâmiyye Bi*

40 | Mudasiru MUSA

Afrîkiyâ el-Garbiyye. Darü'l-Garb.

- el-Nagar, O. (1969). *West Africa and the Muslim pilgrimage: An historical study with special reference to the nineteenth century*. [Phd, SOAS University of London]. University Of London.
- Nâsirî, E. A. *el-İstiskâ li Ahabâr Düvelü'l-Mağrip el-Aksâ* (3. Cilt). (J. en-Nâsirî & M. en-Nâsirî, nşr.). Dârü'l-Kitâb.
- Niyânî, J. T. (1988). *Târîh Afrîkiyâ el-'Âmm* (4. Cilt). UNESCO.
- Nüveyrî, Ş. A. *Nihâyetü'l-Ereb Fî Fünûni'l-Edeb* (33. Cilt). (İ. Şemseddîn, nşr.). Dârü'l-Kütüb el-'İlmiyye.
- Oliver, P. J. (2013). *Mansa Musa and the Empire of Mali*. Create Space Independent Publishing Platform.
- Ömer Ubeydullah, İ. U. (2014). Tecrübetü'l-İslâh fî Fikri'l-Hâc Ömer b. Saïd el-Fütî fî Bilâdi's-Sudan el-Garbî. *Dirâsât Afrîkiyye*, 1(50), 129-149.
- el-Ömerî, Ş. A. F. (2010). *Mesâlikü'l-Absâr Fî Memâliki'l-Amsâr* (1. baskı, 4. Cilt). Dâr el-Kütüb el-İlmiyye.
- Panikkar, K. M. (1998). *el-Veseniyye ve'l-İslâm, Târîhu'l-İmparatoriyyetü'z-Zinciyye Fî Garbi Afrîkiyâ*. (A. Fuâd Balba', nşr.). el-Meclisü'l-A'lâ Li's-Sekâfe.
- Riyâd, Z. (1965). *İst'imâru Afrîkiyâ*. Ed-Dârü'l-Kavmiyye.
- Rukez, Y. (1986). *Afrîkiyâ es-Sevdâ, Siyâset ve Hadâret*. el-Müessesetü'l- Câmi'iyye Li'd- Dirâsât.
- Sa'dî, A. (1981). *Târîhu's-Sudan*. Librairie d'Amerique et d'orient.
- Safedî, S. H. (1998). *A'yânü'l-'Asr ve A'vânü'n-Nasr* (1. Baskı, 5. Cilt). (A. Ebû Zeyd, E. Nebil, M. Mahmud, M. Muhammed, nşr.). Dârü'l-fikri'l-Mü'âsir.
- Silla, A. M. (H. 1406). *el-Müslimûn fî's-Senegâl Ma'âlimü'l-Hâdir ve Âfâku'l-Müstakbel*. Kitâbü'l-Ümmet.
- Şükri, A. (1999). *el-İslâm ve'l-Mücteme'us-Sudanî*. el-Macme'us-Sekâfi.
- Tall, H. (2006). *Al Hajj Umar Tall: The Biography of a Controversial Leader*. Ufahamu: A Journal of African Studies.
- Yâfî, A. E. (1997). *Mir'âtü'l-Cinân* (1. baskı, 4. Cilt). Dârü'l-Kütüb el-'İlmiyye.
- Zehebî, E. (1985). *Züvülü'l-'Iber Fî Haberi Men Gaber* (1. baskı, 4. Cilt). Dârü'l-Kütüb el-'İlmiyye.
- Galica, (t.y.). *Atlas Catalan*. Erişim 29 Aralık 2023. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55002481n/f11.double#>
- Istok, (t.y.). *Batı Afrika bölgesi, siyasi harita*. Erişim 29 Aralık 2023. <https://www.istockphoto.com/tr/vektör/batı-afrika-bölgesi-siyasi-harita-gm917211566-252345606>
- Occidental dissent, (2018, Şubat 8). *The richest man who ever lived*, <https://occidentaldissent.com/2018/02/08/black-history-month-2018-the-richest-man-who-ever-lived/>
- Worldometer, (t.y.). *Western Africa population*, erişim 29 Aralık 2023: <https://www.worldometers.info/world-population/western-africa-population/>